

Jolanta Kur-Kononowicz

Nazwy napojów zapożyczone z języka tureckiego w języku rosyjskim

Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego nr 1, 95-110

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jolanta Kur-Kononowicz

Nazwy napojów zapożyczone z języka tureckiego w języku rosyjskim

Przedmiotem badań w artykule są nazwy napojów zapożyczone z języka tureckiego. W kręgu zainteresowań znalazły się określenia herbaty, napojów mlecznych i owocowych – z arbuźów, gruszek, jabłek, alkoholi – głównie wina i piwa, które najczęściej są domowej produkcji: z prosa, gryki, jęczmienia oraz miodu. Analiza pokazała, że dialekty języka rosyjskiego przechowały do naszych czasów najwięcej nazw napojów pochodzenia tureckiego.

Słowa kluczowe: nazwy napojów, zapożyczenia tureckie (turcyzmy), dialekty.

Badania turcyzmów mają w języku rosyjskim swoją historię. Jak zauważył M.Sz. Sziralijew¹, były Związek Radziecki to ojczyzna 23 języków tureckiej rodziny językowej. Plemiona tureckie żyły na obszarze Europy i Azji już przed naszą erą. Alfabet języków tureckich zmieniał się z ujgurskiego (czytanie z prawej do lewej strony, a później z góry do dołu), poprzez arabski i łaciński aż do grafiki rosyjskiej. Nauka zajmująca się współczesnymi językami tureckimi, ich historią, dialektami i narzeczami nazywa się turkologią i przeżywała szczególnie renesans w latach siedemdziesiątych XX wieku. Do największych ośrodków turkologicznych należą oprócz Moskwy i Petersburga: Baku, Taszkient, Ałma-Ata, Biszkek, Aszchabad. W Baku wydawane było czasopismo „Советская тюркология” informujące o nowych pracach z dziedziny turkologii.

A.I. Popow² prowadził rozważania językowe na temat plemion tureckich, z których wynika, że ludy mongolskie i tureckie jeszcze w XIII wieku były nazywane *tatarami*. Znaczenie powyższego leksemu wyprowadzono od greckiego *Τάρταρος* (piekło, piekielny) z powodu okrutnych wojen z Tatarami. W XV wieku potomkowie Mongołów zaczęli porozumiewać się w języku tureckim

¹ М.Ш. Ширалиев, *Туркские языки СССР*, „Русская речь”, 1970, nr 6, s. 77–81.

² А.И. Попов, *Татары. Монголы*. „Русская речь”, 1973, nr 1, s. 120–123.

(tatarskim). W lingwistycznej teorii naukowej język tatarski, turecki, turkmeński, kumycki, jakucki, czuwaski i inne zaliczane są do tureckiej rodziny językowej.

Ciekawe spostrzeżenia o historii terminu *Золотая орда* ‘historyczne państwo mongolskie założone w XIII wieku (w dużej mierze na terytorium dawnych ziem ruskich)’ zawarte są w artykule G.A. Bogatowej³. Według orientalistów początkowo przymiotnik *золотая* nie oznaczał koloru. W językach tureckich przymiotniki *żółty* i *złoty* uważać należy za semantycznie tożsame ze ‘środkowy, centralny’⁴. Nazwa wyrazu *орда* ‘kwatery chana’ z czasem otrzymała też dodatkowe znaczenia: ‘dzielnicza, okręg, ziemia’ czy też ‘miasto’, a nawet ‘państwo’.

Zapóżyczenia tureckie obecne są w języku rosyjskim od najdawniejszych czasów w nazwach własnych i pospolitych. N.A. Baskakow⁵ poświęca szereg szkiców analizie rosyjskich nazwisk pochodzenia tureckiego, mając w zamyśle wydanie etymologicznego słownika nazwisk rosyjskich. Autor dokonuje analizy etymologicznej następujących nazwisk: *Юсупов, Аракчеев, Бибииков, Коробьин, Чуриков, Поливанов, Мерлин*.

Turecką nazwą *güvec* (*гювеч*) obecną w języku rosyjskim zajmował się I.G. Dobrodomow⁶. Autor artykułu udowodnił, iż czasami ten sam egzotyzm upowszechnia się w kilku językach, stając się wyrazem międzynarodowym. Wiele języków bałkańskich przejęło powyższy leksem z języka tureckiego w dwóch podstawowych znaczeniach: ‘potrawa z duszonych warzyw i mięsa’ oraz ‘gliniany garnek’. Znalezienie rosyjskiego odpowiednika dla wspomnianego leksemu okazało się wyjątkowo trudne, czego odzwierciedleniem mogą być liczne jego warianty: *гювеч, джүвеч, гивеч*.

Frazeologizm *бить челом* w znaczeniu ‘nisko się kłaniać przy powitaniu’ według E.A. Blinowej⁷ pochodzi z XVII wieku.

³ Г.А. Богатова, *Золотая орда*, „Русская речь”, 1970, nr 1, s. 70–76.

⁴ Stąd przypuszczenie, że góry Ałtaj otrzymały nazwę od tureckiego i mongolskiego *алтан* ‘złoto’ w VI wieku, ponieważ wówczas znajdowały się one w centralnej części imperium mongolsko-tureckiego.

⁵ Н.А. Баскаков, *Русские фамилии тюркского происхождения*, „Русская речь”, 1970, nr 6, s. 85–90.

⁶ И.Г. Добrodomов, *Гювеч*, „Русская речь”, 1969, nr 3, s. 95.

⁷ Е.А. Блинова, *Бить челом*, „Русская речь”, 2007, nr 3, s. 121.

Powyższe połączenie wyrazowe w XIII–XIV wieku występowało w korespondencji służbowej i znaczyło: ‘uskarżać się na co, zaskarżać kogo’. Zwyczaj bicia głową o ziemię charakteryzował wschodnich despotów. Do języka rosyjskiego chińskie *кэ-моу* (‘oddać pokłon do ziemi’) dostało się za pośrednictwem kalki tureckiej, gdzie wspomniany frazeologizm był używany w przypadku dowolnej prośby do władz (skargi, zażalenia, oświadczenia).

Leksyce tureckiej poświęcona jest praca zbiorowa pod redakcją N.A. Baskakowa⁸. Znajdujemy tutaj, oprócz rozważań teoretycznych, opracowania turcyzmów w dialektach oraz języku pisanym, literackim, a także o etapach w rozwoju rosyjsko-tureckich związków językowych. I.S. Kozyriew, na przykład, omawia historię niektórych tureckich zapożyczeń leksykalnych w języku rosyjskim, typu *башка, сарай, лачуга, киртич, карман, калита, башимак, чулок, шаровары, епанча, армяк, каблук*⁹. Z kolei analizie turcyzmów we wschodniosłowiańskich zabytkach piśmiennictwa poświęcone są artykuły W.D. Arakina¹⁰ oraz M.T. Tagijewa¹¹. W.D. Arakin analizuje wyrazy rosyjskie zapożyczone z języków tureckich, typu: *баксак, казна, кабала, ден(ь)га, калита, тесьма, каблук, колпак, бурый, карый, чальный, шишак*. Język rosyjski przejął wiele wyrazów odzwierciedlających warunki życia i bytu ludów Azji Środkowej (egzotyzymy lub etnografizmy). O turcyzmy poszerzyła się sportowa, geograficzna, botaniczna, zoologiczna itp. leksyka języka rosyjskiego¹².

M.T. Tagijew w swoim szkicu opisuje zmiany semantyczne leksemów pochodzenia tureckiego, wyróżniając następujące grupy:

⁸ Н.А. Баскаков (ред.), *Тюркизмы в восточнославянских языках*, Москва 1974.

⁹ И.С. Козырев, *К вопросу об изучении тюркизмов в русском языке*, [w:] Н.А. Баскаков (ред.), *Op. cit.*, s. 9–25.

¹⁰ В.Д. Аракин, *Тюркские лексические элементы в памятниках русского языка монгольского периода*, [w:] Н.А. Баскаков (ред.), *Op. cit.*, s. 112–148.

¹¹ М.Т. Тагиров, *Наблюдения над употреблением слов тюркского происхождения в русских письменных памятниках XVI–XVII вв.*, [w:] Н.А. Баскаков (ред.), *Op. cit.*, s. 148–160.

¹² Е. И. Кушлина, *Тюркские лексические элементы в речи русских жителей Средней Азии*, [w:] Н.А. Баскаков (ред.), *Op. cit.*, s. 180–191.

1) turcyzmy o tożsamym znaczeniu w języku rosyjskim i językach tureckich, np.: *сундук, кафтан, палас*; 2) z nowym znaczeniem w obydwu językach: *куртич*; 3) w językach tureckich rozwinęło się nowe dodatkowe znaczenie danego wyrazu, a w rosyjskim zachowało się znaczenie stare: *алаф, чальный*; 4) w językach tureckich zachowało się znaczenie pierwotne, a w rosyjskim pojawiło się nowe: *изюм, каюк*.

Znaczący wkład w badania turcyzmów w języku rosyjskim wniósł również leksykograf wszechczasów W.I. Dal, co podkreśla w swoim artykule I.R. Jemielczenko¹³. Tureckie wyrazy spotykamy u W.I. Dala przede wszystkim w jego bajkach i powieściach oraz rozprawach naukowych¹⁴. Autor wyjątkowego nie tylko w wieku XIX-ym czterotomowego słownika żywego języka rosyjskiego zauważył podobieństwa i różnice pomiędzy językami tureckimi oraz wskazał na niektóre ich cechy fonetyczne i słowotwórcze. Tureckie wyrazy i połączenia wyrazowe w jego utworach literackich pozwoliły czytelnikom poznać języki tureckie wówczas, kiedy wiedziano o nich niewiele.

Wzajemne oddziaływanie na siebie języków słowiańskich i tureckich było procesem tak trwałym i intensywnym, że pozostało głębokie ślady nie tylko w dziedzinie leksyki, ale i frazeologii, a częściowo w fonetyce i gramatyce języka rosyjskiego oraz innych języków słowiańskich. Nic dziwnego, że obecność turcyzmów w języku rosyjskim i innych językach słowiańskich ciągle budzi zainteresowanie badaczy¹⁵. Analizie poddane tu zostały tureckie nazwy napojów w języku rosyjskim. Literatura przedmiotu nie jest

¹³ И.Р. Емельченко, *В.И. Даль и восточные языки*, [w:] Н.А. Баскаков (ред.), *Op. cit.*, s. 164–179.

¹⁴ Poznaniu języka tureckiego przez W.I. Dala na pewno sprzyjała jego praktyka po skończeniu studiów medycznych w charakterze lekarza wojskowego podczas wojny rosyjsko-tureckiej oraz praca urzędnicza wśród Kazachów i Baszkirów w Orenburgu w latach 1833–1841.

¹⁵ Patrz: A. Zajączkowski, *Związki językowe połowiecko-słowiańskie*, Wrocław 1949; J. Kur-Kononowicz, *Nazwy zup pochodzenia tureckiego w języku rosyjskim*, „Slavica Stetinensia”, 1999, nr 9, s. 239–243.

zbyt obfita¹⁶. Więcej uwagi poświęcono jedynie sorbetowi, jogurtowi i herbacie.

Zdaniem V.G. Demjanowa *шербет* w zabytkach piśmiennictwa ruskiego znany był już w I połowie XVI wieku. Zapis *со-рвет*, z omyłkowym *е* zamiast *ѳ* świadczy o niemieckim pośrednictwie przy tłumaczeniu nazwy. XVII-wieczna rosyjska gazeta *Вести куранты* zamieszczała przekłady z gazet zachodnioeuropejskich, które mogą być źródłem ciekawych informacji na temat językowych migracji nie tylko dla językoznawców. Wszystkie zachodnie warianty wyrazu *sorbet* mają swoje źródło w łacińskim *sorbĕre* ‘wchłaniać, wciągać wodę’. Inna możliwość wyjaśnienia przejścia *c*– w *ш*– powinna opierać się na języku arabskim, który dopuszcza różną możliwość odczytywania wyżej wymienionych liter¹⁷.

Z rozważań na temat zapożyczenia leksemu *юзърм* (‘bułgarskie kwaśne mleko używane jako środek dietetyczny’) wynika, że właśnie taka forma byłaby najbardziej prawidłowa dla wyrażenia tureckiego zapożyczenia na gruncie rosyjskim (pisownia wyrazu *уозърм*, *юозърм* i formy podobne są błędne; powstały one zapewne w wyniku orientacji na języki zachodnioeuropejskie). W średnio-wiecznych słownikach tureckich znalazł poświadczenie wyraz *йа-зърм* powstały pod wpływem tureckiego rzeczownika *йаг* ‘masło, tłuszcz’ oraz *чузърм* ‘kwaśne mleko’. Turecka nazwa *юозърм* początkowo określała mleko zakwaszane w specjalny sposób. Wariant turecki wyrazu *йаузърм* oznaczał natomiast ‘mleko zsiadłe bez spe-

¹⁶ Nazwy kulinariów wciąż wzbudzają duże zainteresowanie badaczy rosyjskich i polskich. Zob. m.in.: А.Гаш, *К вопросу о классификации глаголов физиологического действия еды и питья (на материале русского и польского языков)*, [w:] Z. Czapiга, А. Stasienko (red.), *Коммуникативные аспекты грамматики и текста*, Rzeszów 2013 – w druku (Autorka dokonała klasyfikacji semantycznej rosyjskich czasowników nazwijających czynności jedzenia i picia); I.Łukaszuk, *Rosyjskie nazwy kulinariów na tle języków słowiańskich*, Białystok 2005; В.И. Невойт, *Названия пищи и продуктов питания в древнерусском языке, Autoreferat rozprawy doktorskiej*, Киев 1986; Н.Н. Полякова, *История наименований напитков в русском языке XI–XVII вв.*, Москва 1983.

¹⁷ В.Г. Демьянов, *Шербет*, „Русская речь”, nr 6, 2001, s. 110–114.

cialnego zakwaszania¹⁸. Jak zauważa N.A. Ješkowa¹⁹ niektóre słowniki języka rosyjskiego dopuszczają dwa warianty akcentuacyjne wyrazu: *йóгурт* i *йозурт*. Autorka artykułu udowadnia, że akcent na pierwszej sylabie nie pasuje do „tureckiego” charakteru leksemu. Stare warianty opisywanego wyrazu (*югурт* i *ягурт*) nie przemawiają za przeniesieniem akcentu na początkową sylabę.

Herbata w Rosji znana była od 1638 roku. Wówczas bowiem rosyjski poseł przywiózł ów specjał w prezencie od mongolskiego chana dla cara. Od 1696 roku herbata pakowana hermetycznie na gorąco, żeby w drodze dojrzewała, sprowadzana była do Rosji karawanami z Chin (tzw. *караванный чай*). Dopiero od roku 1870 pojawiła się możliwość importowania czarnej herbaty drogą morską. Rosyjski *чай* zawsze uważany był za napój, który znacznie poprawia humor, zdolności umysłowe i fizyczne człowieka. Rosjanie piją herbatę *вприкуску* (zagryzając ją cukrem w kostkach), *внакладку* (wkładając cukier do herbaty), *вприглядку* (bez cukru). W połowie XVIII wieku pojawiły się w Rosji samowary. Początkowo były to samowary-kuchnie, w których przygotowywano kapuśniak i kaszę oraz samowary-kawiarnie²⁰.

O herbacie i wódce w wymiarze społecznym, obyczajowym, literackim traktuje monografia Matyldy Chrzęszcz. Tak jak picie herbaty podnosiło prestiż i status społeczny, tak picie wódki przynosiło skutek odwrotny. Herbata i alkohol były narzędziem wspomagającym wyrażanie odpowiednich treści, czego dowody znajdujemy w ludowej obrzędowości, szczególnie tej związanej z tradycjami towarzyszącymi zawieraniu małżeństwa²¹.

W rozwoju rosyjsko-tureckich kontaktów językowych wyróżnić można kilka okresów historycznych. Ten z początków naszej ery aż do utworzenia Rusi Kijowskiej przyjmuje się za najstarszy. W VI–VII wieku naszej ery Słowianie nawiązywali już kontakty

¹⁸ И.Г. Добродомов, *Новая одежда старых слов*, „Русская речь”, 1972, nr 2, s. 67–72.

¹⁹ Н. А. Еськова, *Ещё об ударении в слове йогурт*, „Русская речь”, 1970, nr 2, s. 124–126.

²⁰ В.В. Цоффка, *Чай*, „Русская речь”, 1987, nr 1, s. 130–132.

²¹ М. Chrzęszcz, *O dwóch namiętnościach Rosjan. Semantyczna funkcja napojów w prozie rosyjskiej XIX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012.

handlowe z pobliskimi plemionami tureckimi. Tylko wówczas naród rosyjski i turecki łączyła więź uwarunkowana sąsiedztwem terytorialnym i życiową koniecznością podtrzymywania kontaktów handlowych. W związku z powyższym pojawiły się pierwsze tłumaczenia i adaptacje leksyki turko-tatarskiej. W okresie Rusi Kijowskiej (X–XII wiek) powstaje zabytek piśmiennictwa napisany w języku ruskim *Słowo o pułku Igora*, w którym odnajdziemy całkiem sporo wyrazów połowieckich. Od XII aż po XIX wiek miało miejsce kilkanaście wojen rosyjsko-tureckich. W tym czasie nasiliło się dwukierunkowe przenikanie się leksyki rosyjskiej i tureckiej. Turczyzmy z całą pewnością odegrały ważną rolę, do końca jeszcze niezbadaną, w poszerzaniu się leksyki rosyjskiej. Wszystkie wyrazy o tematyce religijnej, prawnej, gospodarczej, które weszły do języka rosyjskiego z tureckiego, uważane są przez współczesnych językoznawców za turczyzmy.

Zgromadzony poniżej materiał językowy, zaczerpnięty głównie z Sz²² i D²³, został skonfrontowany z materiałem zawartym w słownikach etymologicznych: SRJ²⁴, S²⁵, SRNG²⁶, V²⁷, P²⁸, T²⁹, C³⁰, SHT³¹, GTP³².

²² Sz – Е.Н. Шипова, *Словарь тюркизмов в русском языке*, Алма-Ата 1976.

²³ D – В.И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. I–IV, Москва 1955.

²⁴ SRJ – *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, т. 1, Москва 1975.

²⁵ S – *Словарь современного русского литературного языка*, т. I–XVII, Москва 1950–1965.

²⁶ SRNG – *Словарь русских народных говоров*, т. I, Москва 1965.

²⁷ V – М.Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. I–IV, Москва 1986–1987.

²⁸ P – А. Преображенский, *Этимологический словарь русского языка*, т. I–II, Москва 1910–1914.

²⁹ T – Трубачев, *Этимологический словарь славянских языков. Пра-славянский лексический фонд*, т. I, Москва 1974.

³⁰ C – Г.П. Цыганенко, *Этимологический словарь русского языка*, Киев 1970.

³¹ SHT – S. Stachowski, *Słownik historyczny turczyzmów w Polsce*, Kraków 2007.

³² GTP – S. Stachowski, *Glosariusz turecko-polski*, Kraków 2005.

айрѧн – u wszystkich plemion tatarskich – rozbełtane w wodzie kwaśne mleko (Sz, 26; D I, 7; V I, 65; S I, 67). S podaje pierwsze słownikowe notowanie wyrazu w 1835 roku. Nienotowany w SRJ, P, T, Sz, C, S. Wedle Sz wyraz przejęty został z dialektu orenburskiego.

арѧк, арѧка – wódka produkowana z mleka, zbóż, ryżu (Sz, 34). U W.I. Dała odnajdujemy, czego należało się spodziewać biorąc pod uwagę jego zacięcie lingwistyczne³³, bardziej rozbudowaną, wnikliwą definicję, z której wynika jednoznacznie, iż chodzi o wódkę zrobioną z trzciny cukrowej, melasy (ciemnobrązowego gęstego syropu, który stanowi produkt uboczny przy produkcji cukru), ryżu, rodzyneków (wódka owocowa, jeśli otrzymywana jest z winogron, nosi nazwę rumu i koniaku) (D I, 20). S notuje wyraz *арѧка* i *арѧку* w znaczeniu mlecznej wódki syberyjskiej wyrabianej z aromatycznego (cuchnącego) zakwasu; to samo co u Czuwaszów (naród pochodzenia tureckiego) *кумышка*. Pojawia się też informacja, że miejscami wódka ta nosi nazwę *ракица* (S I, 175). Obecność wyrazu w S jest potwierdzeniem faktu, że jego znaczenie nie zmieniło się. Najstarszy zapis wyrazu pochodzi z 1647 roku (XVII wieku) (SRJ I, 44). Reprezentuje on gwarowy materiał językowy, określane w SRNG jako gwary jakuckie i irkuckie (SRNG I, 267) w postaci *арѧк* (wino, wódka) oraz *арѧкѧ* i *арѧка* ‘mleczny napój alkoholowy’ odpowiednik kumysu. Tureckie pochodzenie wyrazu potwierdzają słowniki (Sz, 34; V I, 82-83). Brakuje natomiast potwierdzenia wyrazu w P, T, C.

арьян – mleczny zakwas z wodą do picia (Sz, 40). Wedle Sz, D, i V jest to wyraz z dialektu orenburskiego, zapożyczony doń z języków tureckich (D I, 26; V I, 92). Nienotowany w S, SRJ, P, T, C.

³³ W.I. Dal zaczął zbierać materiał językowy w wieku lat 18 i pracował nad słownikiem do końca życia, a więc poświęcił na to 53 lata. Anegdota opowiada, jak pewnego dnia Dal przyczynił się do negocjacji między wojskiem rosyjskim a tureckim. Powodem stały się fiszki, które lekarz przewoził w jukach swojego osiołka. Niespodziewanie osiołek w poszukiwaniu świeżej trawy przeszedł na stronę turecką. Można sobie wyobrazić przerażenie leksykografa, który przez osiołka mógłby stracić efekty swojej wieloletniej pracy. Na szczęście dowódcy tureccy zrozumieli wagę problemu i oddali osiołka wraz z jukami wdzięcznemu uczonemu.

бадан – mongolska herbata (*чүстөц звездичный*) (Sz, 44); *Pyrola rotundifolia* (gruszczyca okrągłolistna; gruszkówka) – roślina z rodziny wrzosowatych używana zamiast herbaty za Jeziorem Bajkał (D I, 36; SRNG II, 38). Zdaniem D nie chodzi tu o nazwy *Saxifraga crassifolia* i *Dictamnus fraxinella* (Krzew Mojżesza), występujący m.in. w południowej części Syberii. Wyraz odnotowany w S, a więc jego znaczenie nie uległo zmianie (S I, 239). Znajdujemy tam również informację na temat pierwszego słownikowego zapisu wyrazu w 1847 roku. Nienotowany w SRJ, P, C, V. Być może etymologicznie związany jest on ze starym znaczeniem czasownika **badati* ‘doznawać /odczuwać, czuć/ ostry ból’ (T I, 121-122).

баламы́ка – napój z rzadkiej, rozcieńczonej wodą mąki owsianej (Sz, 54, SRNG II, 72). Leksem nienotowany w D, S, P, SRJ, T, C, V.

бекме́с – wedle Sz wyraz ten występujący w dialektach południowo-dońskich, gdzie nazywa się tak warzelnianą (gotowaną), przeznaczoną do picia po rozcieńczeniu wodą melasę (syrup bogaty w witaminy i mikroelementy) z arbuzów, gruszek, jabłek. Utworzony on został od tatarskiego *нәкмәз* – gotowany słodki sok (syrup) winogronowy (Sz, 75, D I, 81). V uważa, że wyraz zapożyczony został z tureckiego *bäkmäz*, *päkmäz* ‘ugotowany na gęsto /zagęszczony/ sok winogronowy’ (V I, 146). Nienotowany przez S, SRJ, C. Leksem ten nie ma zapewne nic wspólnego ze słowiańskim **beknati* ‘zacząć beczeć’ (P I, 184).

букме'с – miód owocowy wedle Sz (Sz, 80), nazwa spotykana w dialekcie dońskim. SRNG dodatkowo daje wzmiankę o pojawieniu się wyrazu na piśmie w 1864 roku (SRNG II, 290). Pozostałe słowniki nie notują ani takiego znaczenia ani formy wyrazowej. Nienotowany w S, SRJ, P, T, C, V.

бэ́ра – domowe piwo o różnej mocy wyrabiane przez chłopów. Zapożyczenie z języka czuwaskiego *peraga* – ‘wytlóczyń’, początkowo ‘słabe piwo’ (Sz, 88). Z mocno rozbudowanej definicji D dodatkowo dowiadujemy się, że chodzi o piwo spotykane w guberniach jarosławskich, przechowywane w specjalnych glinianych

dzbanach (misach)³⁴ lub też napój zbożowy przypominający kwas. Znana jest tzw. *braga zwykła* (*простая*) – jęczmienna, tylko na drożdżach bez chmielu /procentów / i *braga z zawartością alkoholu* (*пьяная, хмельная*) – piwo lub podpiwek /pół piwo/ z zawartością chmielu (o bardzo zróżnicowanej jakości i smaku), czasami gęsta-
wa, niekiedy łączona ze świeżo wyciśniętym sokiem owocowym, a przez to słodka i uderzająca do głowy, upajająca. Ponadto w XIX wieku znana była *braga owsiana* – warzona z wyparzonego, wysuszonego i rozgniecionego (rozdrobnionego) ziarna owsa i ze sło-
du owsianego; *jaglana* (*пшениная*) *braga* – z wywarzonej i zakwaszonej kaszy jaglanej (jagły), czasami z dodatkiem miodu i chmielu. W komi-permiackim okręgu autonomicznym występuje również *braga* warzona na mące żytniej z malinami. D przedstawia też na-
der szczegółowy opis czynności niezbędnych do wyprodukowania smacznego napoju. D umieszcza w swym słowniku też wyraz *брáжничать* ‘pić napoje alkoholowe; częstować napojami wyso-
koprocentowymi’ (D I, 122). Wedle V *брáга* to lekkie, kiepskie pi-
wo, a właściwie pół piwo na słodzie i zmielonym zbożu. W XVII wieku omawiany wyraz uważano za pożyczkę celtycką. W starorus-
kim znany był rzeczownik *брáжник* ‘hulaka, pijak’ (V I, 205). P potwierdza, że *брáга* to piwo domowego wyrobu, celtyckie zapoży-
czenie *brace* ‘rodzaj mąki’ (P I, 41). Wątpliwe, żeby była to po-
życzka z cerkiewnosłowiańskiego **broditi* (*se*) ‘błąkać się, ferment-
tować, burzyć się’. Istnieje też w dialektach określenie *бры’дем*
‘chodzić po wysokim zbożu lub niekoszonej trawie’, ale raczej ten
ostatni wyraz nie ma chyba związku z piwem (T III, 36). Pierwsze
pisemne poświadczenie wyrazu w znaczeniu piwa pochodzi z XV
wieku (1472), a w znaczeniu wina z 1611 roku (SRJ II, 311-312).
Pod względem semantycznym wyraz zbytnio się nie zmienił,
o czym świadczy jego zapis w S ‘domowe różno-procentowe piwo
wyrabiane przez chłopów’, przy czym do tego mocniejszego dodaje
się miód i chmiel. S przytacza również stare znaczenie czasownika
брáжничать ‘spędzać czas na libacjach, pić’ (S I, 599-600). Lek-
sem nienotowany w SRNG.

³⁴ Patrz *korczaga* – dzbanek z wąską szyją (...), średniowieczne naczynie do picia, duży kubek.

быза́ – lekki napój alkoholowy (wysokoprocentowy) z prosa, gryki, jęczmienia (znany na Krymie i Kaukazie). Pochodzi z tureckiego *boza*, *buza* ‘napój z prosa’, wyraz gwarowy (Sz, 90-91). W SRNG notowany jest w podobnym znaczeniu, jako rodzaj piwa z jęczmienia, kaszy jaglanej lub gryki; spotykany w gwarach dońskich, issykowsko-kulskich, woroneskich; bądź też notowany w znaczeniu ‘napój alkoholowy z miodu’, występujący w czelabińskim okręgu autonomicznym (SRNG III,26). Wedle P jest to napój spotykany na Kaukazie, zapożyczenie z tureckiego *boza*, *buza* ‘napój z jęczmienia, kukurydzy’ (P I, 48). T przytacza spotykany w rosyjskich północno-wschodnich dialektach czasownik *бы'жамь* ‘umierać, wydawać ostatnie tchnienie’ z uwagą, że pochodzenie tego ostatniego nie jest jasne (T III, 104). V nie ma wątpliwości co do tureckiego pochodzenia wyrazu, stwierdzając, że tureckie *boza* oznacza ‘napój z kiszzonego prosa’ albo ‘napój z kwaśnego mleka’, bądź też wśród Tatarów ‘napój z prosa lub jęczmienia’ (V I, 232). D definiuje określenie dokładniej ‘moszcz, czyli świeżo wyciśnięty sok owocowy wykorzystywany jako półprodukt do produkcji soku, napoju, wina’ lub młode piwo czy też *braga lukrecjowa* (smak słodki z nutką goryczy). Specyficzny napój – gęsty, mętny, pewien rodzaj kwasu z jagły (kaszy jaglanej). Produkowano również trunki z zalewanej wrzątkiem kaszy gryczanej, jęczmiennej, owsianej, jaglanej i chmielu. Może on też oznaczać kwas jabłkowy lub gruszkowy (D I, 137). Najstarszy zapis wyrazu w znaczeniu napoju alkoholowego pochodzi z 1670 roku (SRJ II, 349). Semantyka leksemu nie uległa zmianie, ponieważ według S oznacza on ‘kwaśnawo (kwaskowato)-słodki mętny (mączysty) napój z chmielem lub bez, spotykany głównie na Kaukazie i Krymie. Na bazie powyższego rzeczownika utworzonych zostało sporo nowych wyrazów, jak chociażby *бызуть* ‘wszczynać skandale, zamieszki’ (S I, 872). Nienotowany przez C.

быподá, быподомáза– wyraz używany w jarosławskim, kazachskim okręgu autonomicznym, oznacza niesmaczny mętny napój; niesmaczną mieszaninę dań lub napojów (Sz, 95-96; D I, 142). D przytacza dodatkowo znaczenie utworzonego na bazie powyższego wyrazu czasownika *быподúть* ‘przygotowywać niesmaczne picie’ lub ‘awanturować się, psocić, swawolić’. Według SRNG chodzi tu o ciecz przydatną do pędzenia samogonu (bimbru), czyli do

produkcji alkoholu w warunkach domowych. Spotykany w issykulskim obwodzie autonomicznym. Może oznaczać również moszcz niskiej jakości (SRNG III, 283). P potwierdza zapożyczenie z tureckiego w znaczeniu 'mieszanka różnorodnych cieczy' (P I, 53). Wedle V jest to spotykana w dialekcie jarosławskim i kazańskim pożyczka turecka *burda* 'mętny napój, mieszanka różnych cieczy'. Wykluczyć należy jakikolwiek związek z ludowym określeniem *бурдѣ*– 'czerwone wino' lub 'bordo, czyli kolor czerwono-brązowy'. Według V *бурдомѣга* może być kontaminacją nazw Bordeaux (region we Francji, gdzie produkuje się wino) i Malaga (miasto w Hiszpani słynące z produkcji wina), choć nie jest to do końca wyjaśnione (V I, 244). Ze starosłowiańskim **bura/*bur'a* 'chmura, burza' wyraz raczej ma niewiele wspólnego (T III, 97). Znaczenie jego nie zmieniło się (S I, 695-696). Nienotowany w SRJ, C, T.

волога– wyraz spotykany w dialekcie smoleńskim, pskowskim, nowogrodzkim w znaczeniu 'picie, napój lub wszelkie pożywienie rzadkiej konsystencji' (Sz, 111). SRNG notuje wyraz z podwójnym akcentem *волога* i *волога*. Wyraz *волога* występuje w dialekcie wołogodzkiem w znaczeniu bezpośrednim 'wszelkiego pożywienia o rzadkiej konsystencji (może to zatem być zupa, polewka, napój)' bądź też w dialekcie archangielskim w znaczeniu przenośnym 'zamroczenie alkoholowe od wina' (SRNG V, 46-47). Według D *волога* i *волога* to 'woda, ciecz' lub 'niepostne (z omastą, na tłuszczu) jedzenie, polewka' (D I, 234). V zaznacza, że *волога* stanowi określenie 'cieczy, rzadkiego tłuszczu' oraz 'gotowanego rzadkiego jedzenia', a nie napoju. Opowiada się też za starosłowiańskim pochodzeniem wyrazu *vлага* (występowanie II stopnia wokalizmu) oraz przytacza litewski czassownik *valgyti* 'jeść' (V I, 340). Wyraz nienotowany w SRJ, S, P, C.

ирѣнь, ирѣн – w dialekcie tambowskim i dońskim 'napój ze zsiadłego mleka, rozprowadzonego wodą'; zapożyczenie z kazańskiego *айрѣн* 'napój z kwaśnego mleka' (Sz, 143). D wskazuje na występowanie wyrazu w identycznym znaczeniu, podkreślając, że napój rozpowszechniony jest szczególnie wśród Tatarów, Czuczyszów, Mordwinów, a miejscami w dialekcie orenburskim u Rosjan. Przytacza też inne jego formy: *айрѣн* i *айрѣн* (D II, 47). W podobnym znaczeniu, jako wyraz występujący w dialekcie tambowskim

notowany jest w SRNG (SRNG XII, 208). V opowiada się za identycznym znaczeniem, również odsyłając do form *айрӑн, айрӑн* (V II, 138). Raczej wątpliwe wydaje się powiązanie określenia ze słoweńskim *jъгъ/*jъгъjъ ‘wir wodny’ lub ‘odmęt, otchłań, przepaść’ (T VIII, 236-237). Wyraz nienotowany w S, SRJ, P, C.

кумыс, кумыз – napój z kwaśnego mleka kobyłego, od tureckiego *кымтак* ‘trząść, poruszać, mieszać’ (Sz, 207-208). D, jak należało się spodziewać, w interesujący sposób uszczegóławia opis znaczenia, podając informację o sposobie przygotowywania napoju w bukłaku (naczyniu ze skóry zwierzęcej w kształcie worka służącym do przewożenia wody, wina, mleka) przez częste potrząsanie, żeby mleko z wodą się ukisiło. Ponadto D przytacza kilka innych określeń bukłaków: jak *саба* – duży, *мурсук* – mały, *бурдюк* – występujący na Kaukazie, *кӱзовка* – stosowany przez Rosjan (D II, 218). SRNG określa znaczenie wyrazu jako ‘maślanka’ (SRNG XVI, 88). P jak i V również potwierdzają tureckie pochodzenie leksemu (P I, 450; V II, 416-417). Według SRJ najstarsze poświadczenie wyrazu pochodzi z 1185 roku (SRJ VIII, 120). S tłumaczy znaczenie wyrazu jako ‘napój ze sfermentowanego mleka kobyłego’ i notuje jego pierwsze poświadczenie leksykograficzne w 1847 roku (S V, 1837). Nienotowany w T, C.

кумышка – wino zbożowe przygotowywane domowym sposobem lub ‘mętna, zadymiona i cuchnąca destylowana braga’ u Wotiaków, Czuwaszy, Czeremisów (Sz, 208). To ostatnie znaczenie znajdujemy również u D (D II, 218). SRNG notuje wyraz w znaczeniu samogonu między innymi z wiackiego, kirowskiego, jarosławskiego, kaliningradzkiego, permskiego, uralskiego okręgu autonomicznego lub w formie *кумыска*, czyli samogon wyrabiany (pędzony) ze zboża, spotykany w swierdłowskim okręgu autonomicznym (SRNG XVI, 88). Nienotowany w P, SRJ, C, V. Jego znaczenie nie uległo zmianie, czego dowodem jest obecność wyrazu w S (S V, 1838).

сюзьма – potrawa /napój/ z przecedzonego kwaśnego mleka, z tureckiego *сызма* ‘co się przesaczyło, przeciekło’, określenie gwarowe, donieckie (Sz, 297; V III, 822). Według SRNG jest to dońskie określenie kwaśnego mleka (które zostało odnotowane w 1825 roku) lub potrawy /napoju/ z kwaśnego mleka popularnego wśród Kirgizów (SRNG XLIII, 185). Nienotowany w D, S, P, C.

морák – syberyjskie gotowane mleko, rodzaj kwaśnego mleka (Sz, 326; D IV, 418). V przytacza także mongolską formę *tarag* ‘gęste kwaśne zserowane mleko’ (V IV, 581).

урень – synonim *айрán*, to kazańskie, permskie, saratowskie określenie zsiadłego mleka rozprowadzonego wodą, wywodzony od czuwaskiego *ujran* ‘maślanka, serwatka (Sz, 350; V IV, 167). Nienotowany przez D, S, P, C.

chai – wysuszone liście drzewa herbacianego; z chińskiego *čhǎ* (Sz, 371). D podaje łacińską nazwę tego drzewa *Thea bohea et viridis*, dodając przy tym, że leksem *chai* określa zarówno podsuszone liście jak i esencję, napój sporządzany z tych liści (D IV, 580-581). P, T, V stwierdzają, że w tym przypadku mamy do czynienia z zapożyczeniem z języka chińskiego za pośrednictwem tureckim (P, 1192; T IV, 10; V IV, 320). Leksem nienotowany przez C. Jego znaczenie nie zmieniło się ‘aromatyczny, pachnący napój, sporządzony z ekstraktu liści’ (S XVII, 747).

чорп–jo зѣпм ‘kwaśne, zsiadłe mleko’, określenie sagajskie (Sz, 404).

чурп – u Nogajów – rodzaj parzonego kwaśnego mleka, mleko gotowane z zakwasem (Sz, 404; D IV 615).

шалán – napój z kwaśnego mleka, spotykany najwyraźniej tylko w tłumaczeniach z kazachskiego na rosyjski; mieszanina wody i kumysu lub ajranu (Sz, 408). Nienotowany przez inne źródła (D, S, P, C, V).

шербém – orzeźwiający napój z soku owocowego z cukrem, syropem z cukru; z uzbeckiego *шарбám*, *шербém* – ‘słodki napój’ (Sz, 420). Podobne znaczenie znajdujemy u V (V IV, 429). Wedle D jest to ‘osłodzona woda z konfiturą’ (D IV, 629). S podaje aż trzy znaczenia wyrazu: oprócz napoju określa on ‘słodką masę przygotowaną z owoców, kawy, czekolady, cukru, z orzechami’ oraz ‘mleczny kolorowy cukierek z orzechami’. Zapożyczony z tureckiego *šarbät*, gdzie przejęto go z arabskiego *šarāb* S XVII, 1353). W SHT *sorbet* definiowany jest jako ‘zimny napój z soków owocowych i cukru, z dodatkiem alkoholu’. Pierwsze pisemne poświadczenie leksemu przypada na 1640 rok (SHT, 370). GTP notuje wyraz *šerbet*, *szerbet* ‘napój z miodu’ poświadczony po raz pierwszy w 1615 roku (GTP, 251). Nienotowany w SRJ, P, C.

ягұрт, югұрт, яўрт, яўрти – bułgarskie kwaśne mleko (Sz, 433). D nieco dokładniej definiuje znaczenie wyrazu -‘parzone kwaśne mleko owcze; przegotowane mleko zakwasza się śmietaną i odcedza’ (D IV, 682).

Z przeprowadzonego zestawienia wynika, że wśród zapożyczonych z języków tureckich nazw napojów znalazły się określenia herbaty (*бада́н, чай*), napojów owocowych z arbuźów, gruszek, jabłek, winogron, cytryn (*бекме́с, шербёт*) oraz alkoholi: piwa, wina – najczęściej domowej produkcji (*бра́га, буза́* – z prosa, gryki, jęczmienia, *кумы́шка*), miodu (*бикме́с*), napój z mąki owsianej (*баламы́ка*). Największą grupę tworzą przy tym napoje mleczne, z mleka kobyłego (*кумы́с*), czy też w specjalny sposób zakwaszającego (*арья́н, шала́п, чурт, ягұрт, югұрт*) oraz zsiadłego (*айра́н, ире́нь, сюзьма́, чорт*).

Zaprezentowane powyżej turcyzmy zapożyczono zarówno z języka literackiego (zostały one utrwalone w zabytkach piśmiennictwa staroruskiego i w literaturze pięknej), jak i mówionego, łącznie z regionalizmami i wyrażeniami gminnymi. Jako że dialekty języka rosyjskiego wchłonęły i przechowały do naszych czasów najwięcej wyrazów tureckich, E.N. Szipowa rejestrowała je właśnie w owych dialektach.

Названия напитков, заимствованных русским языком из языков тюркских

Предметом исследования в статье являются названия напитков, заимствованных из тюркских языков. В круг научных интересов вошли определения чая, молочных и фруктовых напитков – из арбузов, груш, яблок, винограда, лимонов, а также названия алкогольных напитков – прежде всего вина и пива домашнего производства: из проса, гречихи, ячменя и меда. Анализ показал, что диалекты (говоры) русского языка сохранили до наших дней большую часть названий напитков тюркского происхождения.

Ключевые слова: названия напитков, заимствования из тюркских языков (тюркизмы), диалекты (говоры).

The appellations of beverages borrowed from Turkish into Russian

The focus in the article is on the names of the beverages borrowed from Turkish. The description comprises the appellations of tea, milk drinks, fruit drinks made of: watermelons, pears, apples, grapes and lemons, tip-

ples, especially wine and beer made at home from millet, buckwheat, barley and honey. The analysis proved that the dialects of the Russian language have saved the most numerous quantity of the appellatives of Turkish origin beverages until now.

Key words: appellations of beverages, borrowings from Turkish, dialects.

Jolanta Kur-Kononowicz – doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, adiunkt w Katedrze Języka Rosyjskiego Uniwersytetu Rzeszowskiego. Zainteresowania naukowe: językoznawstwo konfrontatywne rosyjsko-polskie, diachronia językowa, semantyka językoznawcza, leksykologia z leksykografią i frazeologia rosyjska.